Pospíšil, Ivo

Zamyšlení nad slovníky a encyklopediemi

Opera Slavica. 2007, vol. 17, iss. 1, pp. 36-40

ISSN 1211-7676

Stable URL (handle): https://hdl.handle.net/11222.digilib/117228
Access Date: 16. 02. 2024
Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

MUNI ARTS Masarykova univerzita Filozofická fakulta

Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University
digilib.phil.muni.cz

* MATERIÁLY – ZPRÁVY – KRONIKA *

Zamyšlení nad slovníky a encyklopediemi[1]

Ivo Pospíšil

Na Slovensku se v současné době objevila řada literárněvědných slovníků, včetně několika terminologických: připomeňme jen starý dobrý slovník J. Findry, E. Gombaly a J. Plintoviče (*Slovník literárnovedných termínov*, první vyd. 1979), a *Slovník literárnej teórie* Petera Valčeka (2000, 2003, nově 2006 – viz dále), k nimž přibyly slovník Štrausův a Žilkův.

Každý z nich má své zaměření a rozpětí. Většinou nejde o žádné převratné projekty, ani o hlubinné experimenty, spíše se tu projevuje snaha vytvořit kompendia užitečná širší, ale i odborné veřejnosti s určitými posuny důrazu. Štrausův *Príručný slovník literárnovedných termínov* zahrnuje ovšem rozsáhlejší oblast a je populárněji zaměřen, spíše nechá hovořit samotná hesla, aniž by jejich autor sám vytvářel nějaké složitější teoretické konstrukce, Žilkovo *Vademecum poetiky* se orientuje na poetiku, respektive, jak uvádí, komunikativní poetiku a vychází především z literární současnosti s prevalencí postmoderních přístupů. Mohli bychom tedy oba slovníky pokládat do jisté míry za komplementární a hlavně aktuální. To se týká i jejich ideologicko-metodologické báze: Štraus tíhne spíše k prověřené tradici, k časem ověřeným hodnotám; v soupisech literatury tu nechybí mnohokrát uváděný Josef Hrabák, Dušan Slobodník, Stanislav Šmatlák, Pavol Plutko, Ján Števček, Viliam Marčok, ale také Nora Krausová, Jozef Hvišč, Peter Liba, František Miko a Anton Popovič, ale i jiní. Žilka se opírá o názory, které jasněji deklarovaly novátorské a disidentské hodnoty: někdy se však opírá i o knihy nesouměřitelných hodnotových parametrů. Oba autoři hodně čerpají z české produkce, ačkoli oba pomíjejí nebo obcházejí řadu důležitých a zakládajích děl a naopak uvádějí díla odvozená až jejich druhotné odvary, díla často ve své podstatě nepůvodní, leč o to více zaštítěná někdy umělou společenskou pozicí či jejím zdáním – bez bližšího vysvětlení. Někdy jsou s tím spojené i odkazové lapsy a nepřesnosti.

[1] Štraus F.: *Príručný slovník literárnovedných termínov*. Vydavateľstvo Spolku slovenských spisovateľov, Bratislava, sine. Tibor Žilka: *Vademecum poetiky*. Ústav literárnej a umeleckej komunikácie, Filozofická fakulta, Univerzita Konštantína Filozofa, Nitra 2006. Peter Valček: *Slovník literárnej teórie*. Literárne informačné centrum, Bratislava 2006. Dagmar Mocná, Josef Peterka a kol.: *Encyklopedie literárních žánrů*. Paseka, Praha – Litomyšl 2004. *Słównik rodzajów i gatunków literackich*. Pod redakcją Grzegorza Gazdy i Słowini Tyneckiej-Makowskiej. Universitas, Kraków 2006.

Žilkův slovník má spodní maďarský aspekt, nicméně oba vycházejí hlavně ze slovenské literatury (Oba uvádějí krátké ukázky, Žilka častěji ze současné produkce).

Je zřejmé, že nejen problémové rozpětí obou slovníků, ale i jejich cíle a adresáti nejsou identičtí – František Štraus v Úvodu mimo jiné píše: „Vytvoriť koncepčný Príručný slovník literárnovedných termínov si vyžiadala vysokoškolská prax, odborné štúdium umeleckej literatúry, presnejšia potreba nadobudnúť špeciálne odborné literárne vzdelanie, vzdelanie učiteľa literatúry (viz Štraus, s. 5). Tibor Žilka definuje svou příručku jako vademecum poetiky v období postmodernismu a ukazuje, že je teoretičtější, výkladově bohatší; jeho Úvod má – na rozdíl od Štrausovy stránky a půl – 29 stran a spolu s celou knihou vzniká jako dílčí výstup grantového projektu. Žilka zcela jasně definuje svoji pozici komunikativní poetiky s orientací na postmodernismus; to jeho práci prohlubuje, současně však poněkud zužuje její možnosti. Pojetí komunikativní poetiky snad umožňuje Intelzivněji začleňovat literaturu do konceptu umění jako takového (film, masmédia, výtvarné umění, hudba apod.), orientace na postmodernismus zase prohlubovat některá vybraná hesla, jako jsou např. aluze, intertextualita, interpretace aj., chybí tu však např. ambivalence nebo comics. Také zde najdeme stručné ukázky vycházející ze současné, většinou postmoderní literatury. To vše přispívá k vyhraněnosti Žilkova vademeca, ale jsou tu zase příliš znát jeho lásky a nelásky podle toho, co ve vademecu je a co tam naopak není, koho pokládá za autoritu a koho nikoli, koho čte a koho nečte nebo číst nechce. I velmi silné vymezení postmodernismem je limitující: postmodernismus je jistě nejnápadnějším znakem vývoje umění a literatury posledních 40 let, ale zda jde o hnutí dominantní, určující, nosné, to ještě přesně nevíme – zatím je to spíše otázka politiky a médií: zdálo by se, že je opravdu to nejdůležitější – dnes média rozhodují vše. Ale je to jen povrch: ten může rozhodovat o společenských pozicích, ale stejně jen nakrátko – o hlubinných hodnotách rozhodují zcela jiné faktory i dnes. Žilkův slovník to ostatně sám implicitně dokládá: tedy „věčností" zakódovanou do literatury, která stojí nad aktuálními akcenty. Ze Štrausova slovníku bych vyzvedl jako pozitivum názornost a tradičnost, ze Žilky – kromě názornosti – koncepčnost a teoretickou vyhraněnost výkladu. Obě příručky mají snad před sebou jistě léta užitečného života; současně utvářejí i představu o naší době, pozici literatury v ní, o názorech na společnost a umění, ale možná i o našich iluzích. A to není málo pro současnost ani pro budoucnost.

Slovníků literární teorie není mnoho nikde: u nás se dosud odvoláváme na dobře udělaný tzv. Vlašínův slovník ze 70. let 20. století; prostě lepší, objektivní, obsáhlé a tzv. akademické dílo u nás od té doby v podstatě nevzniklo – jsou tu některá dílčí kompendia, někdy i úctyhodná, ale nikoli tak široce pojatá. Na počátku je třeba napsat, Valčekův *Slovník literárnej teórie* je dílo pečlivě vypracované a v každém případě užitečné; jeho jedinečnost tkví mezi jinými v tom, že se často pohybuje spíše v sféře metodologie až filozofie a že pod čarou uvádí v některých případech přesné definice pojmů z vybrané sekundární literatury (nebylo by však lepší uvádět – kde je to možné a funkční – přímo ukázky z objektů označených těmito pojmy? – to jsme svého času zkusili s J. Pavelkou v *Slovníku literárních epoch, směrů, skupin a manifestů,* Brno 1993). Kámen úrazu je však právě v onom výběru: často jsou to definice příliš obecné, než aby se hodily přímo na literaturu (např. pojem „absolútne konštrukcie" aj.), jinde jsou citáty převzaty sice z kvalitních, ale přece jen poněkud vyhraněných a „vyčpělých"pramenů (např. „abstrakcia" je vzata z proslulých „pavlovovských střed" z roku 1949). V pojmech opravdu literárních je pozorovatelná jednostranná orientace na určité typy odborných textů a jisté autory, je tu snad až příliš patrna

autorova lektura, jinde zase chybí nejnovější vývoj, tedy dotažení „up to date", nebo tu nejsou základní, klasické příručky: stačí se podívat na soupis použité literatury. Někdo to však může považovat právě za originální (např. pojem „angažovanost" je založen na G. Grassovi), ale přece jen tu chybí více dějinnosti, historicity, diachronnosti. Např. u pojmu „fenomenológia" je uveden Lyotard, nikoli skutečně základní filozofické a estetické prameny (vždyť je s tím spojena proslulá slovenská Nitranská škola, u nás je takovým filozofickým, estetickým a literárněvědným představitelem fenomenologie Z. Mathauser, jenž právě v Nitře dostal čestný doktorát), některé obory jsou vyloženy jen fragmentárně, snad i zkresleně (komparatistika, genológia). Je ovšem lehké vytýkat takovým souborným, encyklopedickým pracím, co v nich chybí – zejména při nutnosti výklady zhušťovat. Ale tu je ve hře celá koncepce. Na druhé straně tento „úhybný manévr" a vyhraněnost nemusí být na škodu, je však třeba, aby si to uživatel uvědomil, věděl o tom nebo byl o tom poučen, tedy užíval tento slovník jako nikoli jediný slovník literární teorie, spíše jako kompendium komplementární, které musí být korigováno jinými, příručka, jenž mu poskytne na okruh literární teorie osobitý pohled.

Genologie, i když je dnes módní a všichni se jí doslova zalykají, je z hlediska slovníkových příruček přece jen opomíjená. Proto je každá práce tohoto druhu vítaná. Dílčí výzkumy, včetně analýzy žánrových transformací nahlížených z různých aspektů a v různých souvislostech, se nakonec vlévají nebo spíše mohou vlévat do relativně normativních příruček typu encyklopedií/slovníků literárních žánrů. Zde bychom chtěli ukázat na dva kontrastní, totiž na českou *Encyklopedii literárních žánrů* a polský slovník *Słównik rodzajów i gatunków literackich.*

Autoři české encyklopedie si vytyčili za cíl vyplnit mezeru zející v panoramatu českých encyklopedických příruček ze sféry literární vědy: „Svazkem více než sta pojednání chceme (v zájmu vysokoškolských studentů, učitelů i širší obce milovníků literatury) přispět k hloubkové a efektivní orientaci v různorodém repertoáru národní literatury, k poznání jejích vnitřních procesů i k lepšímu pochopení svébytných ‚kódů' literární tradice, jejíž navrstvení má rozpětí věků a univerzální charakter." (s. 5).

Struktura hesla je stabilní a opírá se o v něčem o Macurův *Slovník světových literárních děl* z konce 80. let, na něhož si jako účastník dobře vzpomínám: na počátku je teoretická část, dále historická obecná, pak česká a nakonec krátká ukázka (to jsme výběrově použili i v *Slovníku epoch, směrů, skupin a manifestů* s J. Pavelkou – na něj se tu ostatně odkazuje) a seznam použité literatury. Globálně je to kniha užitečná a výkladově přehledná. Autoři podle mého soudu správně vsadili na relativní detailnost hesel na úkor jejich množství; o tom píšou v úvodu. To jsou nepochybně klady předkládané publikace, kterou lze doporučit bedlivé pozornosti odborné i laické veřejnosti.

Zásadní problém je jinde. I když knihu vytvořili literární vědci – zkušenější i méně zkušení – a dali si poradit dalšími dvěma experty, z nichž jeden (jedna) je zároveň spoluautorem, nejde většinou o skutečné genology. Neboť psát o literárních žánrech dnes znamená nevycházet jen z obecné literární vědy a poetiky. I když autoři kompendia v úvodu s oblibou uvádějí pojem genologie a dokonce hovoří o genologických koncepcích a genologické systematice, terminologické konvergenci a aktuálnosti genologického aspektu, aniž by ovšem přímo uvedli pramen či prameny svých úvah, jejich reflexe ani encyklopedie jako taková nejsou povýtce genologické, tj. související s disciplínou literární vědy, kterou

ve svém sedmistránkovém článku navrhl vytvořit Paul van Tieghem[2], navíc se dopouštějí známé a dnes již módní pojmové promiskuity: genologická systematika a genologický systém není přece totéž co žánrová systematika a žánrové systémy – autorům jde zjevně o to druhé, neboť jinak by se ve své encyklopedii museli zabývat genologií jako vědní disciplínou, což nečiní.

Snad proto, že autoři v drtivé většině nejsou a nebyli genology, vyvozují žánry z obecných poloh poetiky. Jejich pozice je spíše literárněhistorická, popisná, kompilativní a je škoda, že sami v tomto kompendiu nepřinesli více vlastního pojetí obecně i konkrétně. Unikají jim nová bádání doma i v zahraničí, v nichž klíčovou úlohu hraje polská genologie, nyní rozvíjená v několika centrech – je tu odkázáno na *Zagadnienia rodzajów literackich*, ale spíše deklarativně: neuvést jména Jana Trzynadlowského nebo Juliusze Kleinera či jako reprezentativní uvádět jeden polský slovník, je asi chyba, stejně jako nereagovat na podněty amerického časopisu *Genre* (není tedy pravda, že anglicky se literární žánry řeknou jen *kinds* nebo *genera*): s E. Staigrem už nevystačíme a právě polská genologie se nejvíce napájela z fenomenologických zdrojů.[3]

Polský slovník tyto chyby nemá, je důsledně evropský, světový, srovnávací, citačně ohleduplný: není divu, když sumarizuje fenomenologické tradice specializované vědy o literárních žánrech, nikoli klasické pojetí žánrů jako běžné, jen málo diferencované součásti poetiky. Vychází ovšem z hloubi fenomenologgického pojetí polské genologické teorie a je přímo publikačně spjat se *Slovníkem literárních žánrů*, který po desetiletí vycházel na stránkách časopisu *Zagadnienia rodzajów literackich*. Přispěli sem i čeští nebo v českém prostředí působící badatelé. Ukazuje se, že slovník musí být důkladně metodologicky zajištěn konkrétním oborem nebo disciplínou a jejich vývojem – jinak je jeho použitelnost omezená.

Literárněvědná lexikografie prošla poměrně dlouhým vývojem. Za tu dobu se ustálila frekvence typů literárněvědných slovníků, které reagují především na veřejnou poptávku širší veřejnosti, ale také na požadavky zevnitř oboru (studenti i zralí badatelé): můžeme tedy uzavřít, že řada slovníků má univerzální ráz (vyhovuje širší, odborněji nezasvěcené veřejnosti, stejně jako odborníkům), jiné jsou obráceny spíše do samotné literární vědy, k odborníkům, jsou v podstatě výsostnou vědeckou prací, jinou formou bádání.[4]

---

[2] Viz o tom více v naší knize *Genologie a proměny literatury* (Brno 1998) a dále ve studiích *Genologické pojmy a žánrové hranice (problém tzv. románové kroniky)*, Slavia 1981, seš. 3-4, s. 381-389; *Genologie – výhledy a úskalí*. Čs. rusistika 1981, č. 2, s. 66-69; *Slovenský literárněvědný trojúhelník: komparatistika – genologie – translatologie*. In: Brněnská slovakistika a česko-slovenské vztahy. Editor: Ivo Pospíšil. Masarykova univerzita, Filozofická fakulta, Brno 1998, s. 45-58; nověji pak *Romantizm i problema literaturnych žanrov*. In: Slovanský romantizmus – o žánrovosti. Katedra slovanských jazykov Filologickej fakulty Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica 2002, s. 20-33; *Problémy a souvislosti současné genologie*. Studia Moravica II. Acta Universitatis Palackianae Olomucensis, Facultas Philosophica, Moravica 2, Universitas Palackého v Olomouci, Olomouc 2004, s. 29-46. *Genologie a žánrovost*. In: Významové a výrazové premeny v umění 20. storočia. FF Prešovské univerzity, Prešov 2005, s. 111-131.

[3] Podrobněji viz naši recenzi *Encyklopedie literárních žánrů a její otazníky* (Dagmar Mocná, Josef Peterka a kol.: *Encyklopedie literárních žánrů*. Paseka, Praha – Litomyšl 2004, 699 stran.). Slavica Litteraria, X 8, 2005, s. 221-223.

[4] Viz o tom podrobněji náš článek *Literárněvědná lexikografie a slovníky literárněvědných termínů*. Slavica Litteraria, X 9, 2006, s. 129-133.

Příklad těchto několika slovníků s různým zaměřením a také s různým okruhem konzumentů však současně ukazuje na úskalí této tvorby, na její skryté nebo odvrácené strany: řekl bych, že psát taková kompendia je vzhledem k široké i úzce odborné veřejnosti mnohem větší odpovědnost než tvořit originální studie: vyváženost koncepce, její původnost, ale současně nepříliš exponovaná vyhraněnost a názorová pluralita jsou tu conditio sine qua non.

Přítomný text vznikl v rámci projektu GA AV ČR I AA9164301.

Třesoucí se světlo

Maximalisté svého druhu tíhnou k tomu, aby měli slavné předky. Už v době renesanční a barokní existovali genealogové, kteří se na touze těchto slávychtivých zdárně přiživovali. K minimalistům patří naopak ti, jež se spokojí tím, že mají jméno totožné se jménem některého významného předchůdce. K těmto minimalistům se druží Zygmunt Dmochowski (1931), jenž má shodné příjmení a totožnou básnickou profesi s předním představitelem polského klasicismu Franciszkem Ksawerym Dmochowským (1762). Jak data jejich narození ukazují, je mezi nimi sto sedmdesát let. Opolský básník Zygmunt se k svému předchůdci Franciszku Ksawerymu přihlásil vyznavačskou básní, kterou zařadil do svého *Výboru básní* (*Wybór wierszy*). Zygmunt se k Franciszku Ksawerymu hlásí a připodobňuje nejen slovně, ale mnohdy také volbou verše a žánru – jednou v podobě klasicistního hexametru, jindy příklonem k elegickému a legendickému žánru.

Předchozí zmínkou nemá být ani v nejmenším řečeno, že Zygmunt Dmochowski patří k staromilcům. Ba právě naopak, neboť ve zmíněném *Výboru* hned za holdem Franciszku Ksawerymu následuje báseň reagující na skon básníka Janusze Żernického. Sousedství těchto básní není náhodné, neboť poezie Dmochowského mladšího je skutečně napjata mezi klasickým a moderním. Jeho přítel Janusz Żernicki představuje moderní pól, jak o tom nepřímo svědčí zmíněná Dmochowského báseň. Začátkem listopadu roku 2005 se v Opolí konal zádušní večer za zemřelé spisovatele. Dmochowski na něm ztlumeným hlasem přečetl svůj veršovaný list, adresovaný Żernickému do nebe. Přednášeli i jiní, ale jeho přednes mi dodnes utkvívá v mysli. Żernického poezie si Dmochowski neobyčejně váží, považuje ji za významnější než je např. poezie Czeslawa Miłosze.

Zygmunt Dmochowski je autorem několika básnických sbírek, z nichž dvě svého tvůrce téměř bezezbytku charakterizují. Jsou to sbírky *Třesoucí se světlo* (*Skaczące światło*) a *Zářivost prostoru* (*Jaskrawość przestrzeni*). Oba tituly napovídají Dmochowského zjevné (i méně zjevné) konstanty – světlo a prostor.

Světlo je spjato s barvou a její frekvencí, a kdybychom se vrátili k Dmochowského básni o Franciszku Ksawerym, pak už v ní bychom vysledovali básníkovo barevné vidění. Báseň, jež nese název Hostem u mého jmenovce Franciszka K. Dmochowského (W gościnie u mojego imiennika Franciszka K. Dmochowskiego) začíná odstavcem:

Znów mogłem po latach – niespokojny ptak
zaczerpnąć ciszy na Twoim Świeszu
gdzie biel klasicznie w fasadach
jak w akwareli Vogla – palladiańsko
spływa po zboczu do jeziora